

Зоран Чворовић

Правни факултет Универзитета у Крагујевцу – Србија

ВЕРСКЕ СЛОБОДЕ И ДРЖАВНО-ПРАВНЕ МЕРЕ ПРОТИВ ПРОЗЕЛИТИЗМА У МОСКОВСКОМ ЦАРСТВУ (XVI И XVII ВЕК)

Апстракт: Рад се бави питањем верских слобода неправославног становништва у руској држави у XVI и XVII веку. Аутор полази од тезе да је слобода религијске савести била непозната европским државама у овом периоду, те да је у конфесионалној држави какво је било руско царство, тзв. Московског господарство, степен верских слобода које су уживале поједине вероисповести, пре свега, био условљен мерама заштите владајуће православне хришћанске вере од прозелитизма. Следствено, московске власти су у свакој прилици, с обзиром на процену опасности од верске пропаганде, појединим заједницама иновераца додељивале, или ускраћивале неку од верских слобода.

Полазећи од овакве тезе, аутор у првом делу рада даје појединачни приказ обима верских слобода које су припадници појединих верских конфесија (римокатолици, протестанти и муслимани) уживали у московском царству и то, како странци који су привремено боравили у руској држави, тако и домаћи иноверци. У посебном поглављу, дат је и краћи осврт на општи грађанско-правни статус домаћих иновераца. У другом делу рада, аутор излаже поједине антипрозелитске мере које је московско царство прописивало у форми појединачних указа, као и у оквиру најзначајније кодификације овог периода – Саборног уложенија од 1649.

Кључне речи: Московско царство, верске слободе, римокатолици, протестанти, муслимани, антипрозелитске мере, кривична дела против вере, укази, Саборно уложеније од 1649. г.

1. Верска толеранција по мери Ивана Грозног

Територијални и привредни успон руске државе током друге половине XVI века донео је Московском царству¹, у односу на некадашњу територијално невелику и верску и етнички хомогену великомосковску кнежевину, и значајну промену вероисповедне слике друштва. Као последица успешне источне ратне политике цара Ивана Грозног, у састав Московског царства, био је укључен значајан број етнички шароликог муслиманског становништва некадашњег Казањског (1552), Астраханског (1557) и Сибирског царства (1582), као и многобожачка племена сибирских

¹ У руској историографији, Московским царством (*Московское государство*) назива се период почев од владавине првог руског цара Ивана IV Грозног, па до реформи Петра Великог. Овај период у развоју руске државе трајао је око век и по и у њему се она трансформисала из периферне Московске велике кнежевине, око које су се окупиле северне руске земље у сверуску евроазијску Империју.

домородаца². Истовремено, привредни развој Московског царства био је праћен приливом великог броја трговаца и специјалиста свих професија, првенствено са римокатоличког и протестанског Запада Европе, који су дуже или краће боравили у трговачко-занатским центрима руске државе, од Архангелска до Москве и Великог Новгорода³. Верско и етничко шаренило тадашње Москве, која је крајем XVI века бројала око 100 000 житеља, упечатљиво је описао један од најбољих познавалаца средњовековне историје руске престонице, М. Н. Тихомиров: „У њој су се сусретали најразнороднији елементи: немачки и литвански трговци – са запада, татарски, средњоазијски и јерменски трговци – са истока, Италијани и Грци – са југа”⁴.

---

2 Реч је о татарским царствима која су настала после распада велике Орде, чије је слабљење, према запажању М. Ф. Владимирског Буданова, непосредно било повезано са јачањем и централизацијом северноруске државе око Московске велике кнежевине као њеног државно-правног језгра. Руско ширење на исток почиње после последњег неуспешног татарског похода на Москву 1480. године. Ослобођење Казања, било је, и у државно-територијалном и у симболичком смислу, један од најзначајнијих догађаја у руској историји. Иван Грозни је, победом над Казањским царством, широм отворио евроазијска врата руској колонизацији. Зато ће убрзо у руске руке пасти и Астрахан, Башкирија (1557. и 1598), јужни Урал и југозападни Сибир до Иртиша и Оба. У историји источне Европе, по речима историчара С. М. Соловјева, узимање Казања и „пободање крста на обалама реке (Волге) има изузетно важно значење”. Зато је ратна победа над Татарима под Казањом оставила снажан утисак на современике. Јер, како истиче историчар С. М. Соловјев, „после много векова страдања и понижавања, напоскон се у Русији појавио цар који јој је вратио срећно време првих кнежева-освајача; из овога, схватљиво је зашто се Иван IV уздигао тако високо изнад својих претходника, зашто је за Русе XVII века он био највеличанственији лик руске историје”. С. М. Соловјев, *История России с древнейших времен*, Москва, 2009, 212-214, 237-240; М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, изд. 7, Спб. – Киев, 1915, 104-112. Класик руске историјске науке, В. О. Кључевски истиче да су нове границе Московског царства за које се изборио Иван Грозни ставиле државу „у непосредно суседство са спољашњим иноплеменним непријатељима Руса – Швеђанима, Литванцима, Пољацима, Татарима”. В. О. Кључевский, *Русская история*, Москва, 2010, 234.

3 На странце у служби кнезова северноруских земаља, које ће доцније чинити територијално језгро Московског царства, наилазимо у изворима и пре XVI века. Тако је, у службу Александра Невског, прешао немачки избеглица Михаил Прушанин, док се, крајем XIII века, у служби тврског кнеза Михаила Ярославича, налазио извесни Данац Олгерд Прег. Код све моћнијих московских кнезова, од краја XIII века, прелазе читаве групе литванских бољара, предвођене својим кнезовима, а за узврат на управу добијају велике делове Московске кнежевине: *и видаше ему гради мнози, мало не половину великаго княжения Московскаго*, вели незадовољни летописац о литванском кнезу Свидригајлу Олгердовичу, који је 1408. године прешао у службу великог кнеза Василија Димитријевича. Западноруски и литвански кнезови посебно масовно прелазе за владавине Василија Ивановича и Јелене Глинске. Немачки мајстори појављују се 1443. године као градитељи двора епископа новгородског Евтимија. У службу московског великог кнеза Василија Тамног, прешао је читав један одред казањских Татара, на челу са царевићем Касимом. И док се странци у служби северноруских кнезова пре XVI века, јављају спорадично, бројне западноевропске трговце, Немце из ханзеатских градова, Фламандце, Данце, Лангобарде, Венецијанце, Енглезе и Швеђане, развијени послови доводе у Москву, Велики Новгород, Смоленск, Псков и друге северноруске градове знатно пре XVI века. О интензитету трговачких контаката северноруских кнежевина са западноевропским државама у периоду од XII до XV века, посредно сведочи и постојање бројних међународних уговора које су Новгород, Смоленск и Псков закључивали са ханзеатским и литванским градовима, Шведском, Тевтонским орденом, Ригом и Готландом. Поред трговаца из римокатоличких земаља у XIV и XV веку, постоје, пре свега, у Москви, и бројне трговачке колоније православних Грка, Јермена, Татара и муслиманских народа из средње Азије. А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство. Из истории русского права XVI и XVII веков*, С-Петербург 1909, 5-6, 15; В. О. Кључевский, *Русская история*, 231.

4 М. Н. Тихомиров, *Москва – столица государства*, Труды по истории Москвы, Москва,

Овакав велики прилив иновераца донео је конфесионалној православној московској држави, тек уздигнутој у ранг Царства, али и православном руском народу, нова и разнородна искушења.

Уређење односа православног Царства према неправославним поданицима и странцима било је једно од државно-правних питања које је требало да реши први руски самодржац са титулом цара – Иван IV Грозни. Не случајно, јер се првенство Ивана Грозног међу руским монарсима, како примећује С. М. Соловјев, огледа у томе „што је он био први, не само по томе што је први примио царску титулу, већ по томе што је први у потпуности разумео сав смисао царске власти, први је сам саставио њену теорију...⁵ Руководно начело за уређење односа московске државе према иноверцима цар Иван IV није дао у нормативној форми, већ га је 1582. године усмено образложио језуити Антонију Посевину. На захтев овог папског легата, да се као уступак руске стране папској курији за мировно посредовање у преговорима са пољским краљем Стефаном Баторијем, из московске државе протерају лутерани, а да се римокатолицима дозволи изградња цркве, Иван IV је одговорио: „Римљани, Венецијанци и трговци из ђесарева области у Московско царство долазе и тргују слободно и попови њихове вере са њима путују слободно без икаквих забрана, само не могу да шире своје учење међу Русе и не могу у Московском царству да подижу своје храмове; свако да пребива у својој вери, и граматом утврдити исто ово, ни због чега другог, него због тога што је у Московском царству много различитих вера, и ми никоме не одузимамо слободу, живе како ко хоће“⁶. Да овакав став руског цара није представљао дипломатско-тактички вербализам, потврђује сведочење странца Јакова Рејтенфелса, који је Ивана Грозног сматрао „покровитељем странаца, које је пуштао на двор, остављајући им слободу вероисповедања и богослужења“⁷.

Модел уређења односа московске државе према иноверцима који је представио Иван Грозни, с једне стране, био је условљен разлозима политичке целисходности, док је, с друге стране, представљао израз аутентичног става руске црквено-народне свести према иноверцима, као плода синтезе догматске и канонске хришћанске ортодоксије и специфичног руског историјског искуства и народног

2003, 173, 323. М. Н. Тихомиров наводи да су, међу европским иноверцима који су боравили у Москви пре присаједињења Великог Новгорода, преовлађивали они из Италије, међу њима Венецијанци, а да су, после тога, својим присуством, убедљив примат преузели Немци. М. Н. Тихомиров, *Иностранцы в Москве*, Труды по истории Москвы, 255.

5 Л. Тихомиров, *Монархическая государственность*, Част II, Русская государственность, Москва 1905, 40.

6 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, Казань 1904, 107; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, Богословский вестник, Т. 1, № 4, Москва 1902, 663.

7 А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 221. С друге стране, цар Иван Грозни је, у разговорима са странцима, врло често испољавао догматску „нетолерантност“, отворено и оштро устајући у одбрану хришћанског правоверја. Тако је, 1570. године, чешком пастору Рокити који је боравио у Москви, између осталог, рекао: „Ви се хвалите вашом евангелистичком вером, а у таквом сте у непријатељству међу собом, да сте новим учењем спалили скоро целу Европу... Ви одбацујете пост и зато живите као свиње, које и једете у посту. Ви ратујете против светих на небу, рушећи храмове и олтаре посвећене њима“. Шест година после разговора са Рокитом, Грозни ће бити још оштрији у разговору са једним литванским пастором који је, пред царем, Лутера упоредио са апостолом Павлом. Цар се на то ражестио, па је пастора ударио бичем по глави, рекавши му да „иде до ђавола са својим Лутером“. А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 663-664.

карактера. Свакако су разлози економске користи определили власти Московског царства да неку годину раније, 1569. године, царском граматом гарантују слободу вероисповести енглеским трговцима: „Ми по нашој милости, горе именованом друштву енглеских трговаца, њиховим наследницима, трговцима и њиховим помоћницима, који живе или ће живети у Москви или у другом каквом месту наше земље, дозволили смо да чувају свој сопствени закон и нико од наших да их не приморава против њихове воље нашем закону и вери”⁸. Економски интереси, свакако, били су одлучујући и за власти Великог Новгорода, када су, у уговору са Ханзом од 1514. године, пристали да се за ханзеатске трговце у њиховом граду подигне католичка црква⁹. На дубљу укорененост у руској црквено-народној свести социјално толерантног односа према припадницима других хришћанских вероисповести, указује, између осталог, и став кијевског митрополита Јован с краја XI века, који је забрањивао заједничка богослужења са римокатолицима (*communication in sacris*), али је одобравао Русима да са њима учествују у заједничким обедима. Овакво спољно општење са иноверцима правдано је спречавањем настанка већег зла, међусобне *вражде* и *злопамјатства*. Знаменити оснивач Кијево-печерског манастира, св. Теодосије, поручивао је великом кнезу Изјаславу: „Буди милостив не само према својим хришћанима, него и према туђим”¹⁰. Идеја спољашње, социјалне толерантности према иноверцима је у руској ортодоксној мисли и пракси најрадикалнији облик добила у монашким схватањима тзв. *заволожаца*, који су се чак супротстављали и примени државних кривично-правних мера против хетеродоксије у редовима саме руске Цркве¹¹.

Руска црквено-народна свест је, на историјским преседанима, изградила и сопствену меру за одређивање граница овако схваћене верске слободе иновераца. Карактеристичан пример онога што се у руској црквено-народној свести сматрало прозелитском провокацијом и злоупотребом верске слободе представља догађај везан за долазак византијске принцезе Софије Палеолог у Москву. Папски легат, кардинал

---

8 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 107.

9 А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 219-220.

10 Каноничар А. С. Павлов је узроке руској спољној толерантности према инославнима, посебно у Кијевској Русији, тражио и у мирољубивом словенском карактеру, који је у давнини „изазивао подсмехе ратоборних Варјага”. Овај карактер одликовао се извесним, речју Павлова, *религиозним индиферентизмом*, због чега му је био стран сваки верски фанатизам. Тиме се, по запажању руског каноничара, може објаснити мирна и успешна христјанизација Словена, чији покретач није било унутрашње убеђење, већ живи пример крштења најужорнијих представника народа. Тако руски народ у примању хришћанства једнодушно следи пример кнеза Владимира, говорећи: „Мора да је добар нови закон ако га је прихватио кнез са својом дружином”. А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 661.

11 Најугледнији од старца из Заволожја, преп. Нил Сорски, иако се гнушао јереси, није оправдавао сурову казнену политику према јеретцима. Своје непоколебљиво противљење проливању крви у духовним делима преп. Нил платио је сумњичењима и оптужбама од стране друге монашке струје, тзв. јосифљана, за слободомље. А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 655-656; М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, Москва–Ленинград 1926, 324-328, 333-337; А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 117-121; Г. Флоровски, *Путеви руског богословља*, Нови Сад 2008, 29-40, 42-44; Г. Федотов, *Святители старе Русије*, Београд 2005, 142-161; С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, 203; С. Левицки, *Огледы о русской философии*, Београд 2004, 14-18.

Антоније, који се налазио у пратњи будуће руске невесте, посредством чијег је брака папа хтео да придобије руску Цркву за Флорентинску унију, тражио је од великог кнеза Иван III да му одобри да испред себе носи римокатолички крст. Кнежеву дилему у вези са оправданошћу овог „протоколарног” захтева одлучно је разрешио митрополит Филип својим одговором: „Не може представник (папски), не само да уђе у град са крстом, него ни да приђе близу, ако ли му ти дозволиш да то уради, желећи да га почаствујеш, тада ће он на једна врата у град, а ја, отац твој, из града на друга врата; не приличи нам ни да слушамо о томе, а камо ли да гледамо, због тога што онај који љуби и хвали туђу веру, тај своју скрнави”¹².

2. 1. Верске слободе иновераца у Московском царству

Обим верских слобода иновераца у Московском царству био је одређен међународним уговорима које је руска држава закључивала са другим државама и правним актима московских власти. Клаузуле о верским слободама биле су предвиђене у појединим уговорима које је Московско царство, настављајући традицију међународно-правног општења других удеоних кнежевина, закључивало са протестанским и римокатоличким европским државама. У ред таквих уговора, спадају они који су били закључени са Данском (1562), Шведском (Столбовски уговор од 1617; Кардиски уговор 1661) и Холштајном (1634). Ови уговори садржали су не само позитивне одредбе којима су се реципрочно јемчиле поједине верске слободе, већ и негативне, односно оне одредбе којима се изричито забрањивало вршење појединих верских обреда¹³. Од домаћих руских правних извора у материји верских слобода иновераца, најчешће се срећу негативни поједначни акти у форми *указа*, којима су се одбијале молбе иновераца за признање неког од верских права, или се ускраћивало неко такво раније дато право, док су сасвим ретке, тзв. *жалованнья грамоты*, којима су се, иначе, московски цареви редовно служили када су православним манастирима даровали поједине јавноправне привилегије¹⁴. Ипак, у највећем делу, односи између московске државе и иноверних верских заједница остаће до краја XVII века правно нерегулисани, са променљивим фактичким решењима. Разлоге за такво стање А. Попов налазио је у томе што су се московски владари „чували да не препусте странцима пуну слободу богослужења – као право, и да тиме вежу своју сопствену слободу у односима према њима”¹⁵.

Зато су, по својој правној природи, верске слободе које су уживали иноверци у Московском царству имале карактер средњовековне владарске милости, односно привилегије дате у форми јавног правног поклона, а не неотуђивог, законом ујемченог права. Истовремено, због конфесионалног православног карактера московске државе, заштита интереса православне вере од иноверне пропаганде налазила се у основи сваке појединачне одлуке московских царева о давању или

---

12 С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, 171; В. О. Ключевский, *Русская история*, 183-184.

13 М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, 162; А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 220.

14 А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 665; А. Н. Филиппов, *Учебник истории русского права*, Ч. I, Юрьев, 1907, 337-338; М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, 165.

15 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 109.

недавању поједине верске слободе некој од верских заједница¹⁶. Одсуство општих правних норми о верским слободама иновераца и страх од прозелитизма према православнима утицали су на то да је свака од иноверних верских заједница у стварности Московског царства имала другачији третман. Осим тога, до краја московског периода, руска држава је на различите начине гледала на верске слободе иностраних иновераца, макар се они налазили и у служби Царства, као тзв. *служилые люди по прибору*¹⁷, и својих иноверних поданика.

2. 2. Верске слободе римокатолика

Римокатолици који су боравили у московској држави уживали су слободу вероисповедања, али је она била сведена на оквире приватног, кућног богослужења. У циљу задовољења религиозних личних потреба римокатолика, руске власти одобравале су долазак у Московско царство римокатоличком свештенству. Овакву верску привилегију нису уживали сви странци римокатолици, већ само они који су, као припадници *служилые люди по прибору*, били ангажовани у различитим службама руске државе. То се изричито констатује у једном акту који је крајем XVII века донет поводом прозелитских злоупотреба језуита: „Једном мироском свештенику, осим језуитима и члановима других монашких редова, одредило је царско величанство да може привремено боравити у Москви и то због службених људи римске вероисповести, који су сада у служби Великог кнеза, и да им он (свештеник) врши службу у кући”¹⁸. За легалан боравак у Московском царству, римокатоличким свештеницима било је

---

16 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 107; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежщим ей христианским обществам*, 663-664.

17 У статусно-правном погледу, становништво Московског царства делило се на службене класе (разреде) различитих правних капацитета. Разлике између класа, како примећује проф. Владимирски Буданов, „нису проистикале из права, већ из обавеза које су имале према држави”. Уз то, овакве службене класе у периоду Московског царства нису биле правно затворене групе, па руско друштво карактерише, за средњовековне прилике, завидна социјална покретљивост. Најкрупнија је била подела на служећу класу (*служилые люди*), чији су чланови „дуговали личну службу држави”, и тежачку класу (*тяглые люди*), чији су чланови „дуговали уплату новца у корист државе” и, уз то, били су организовани у пореске општине као титуларе права и обавеза. А. Н. Филипов примећује да се обе класе јављају *тяглым*, али је разлика у специфичности њиховог *тягла* (терета, тј. службе), што је доводило и до разлике у правима која су припадала члановима појединих класа. Ове две основне службене класе делиле су се на читав низ разреда; тако се служећа класа (*служилые люди*) делила на чланове Бојарске Думе (*думные чины*), лица која су дуговала дворску службу (*придворные чины*), лица која су дуговала војну службу (*военные люди*) и лица која су дуговала грађанску службу; док се тежачка класа (*тяглые люди*) делила на градско становништво (*посадские люди*) и сељаштво (*крестьяне*). Уз то, у оквиру *служилые люди*, разликовале су се, према пореклу, службе две групе. Једну групу чинили су бојари, племићи (московски и провинцијски), околници (*окольные чины*) и тзв. деца бојарска (*дети боярские*), који су службу држави дуговали по рођењу, или, како се говорило, „по отечеству”. У другу групу *служилые люди*, улазили су сви они који су службу преузели по својој вољи и чија се служба у ондашњим документима називала служба „по прибору”. М. Ф. Владимирски Буданов, *Обзор истории русского права*, 115-147; А. Н. Филипов, *Учебник истории русского права*, 411-444; И. Д. Беляев, *История русского законодательства*, Санкт Петербург 1999, 420- 427; М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, 213-295.

18 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 109.

неопходно позивно писмо издвојених територијалних заједница (тзв. *слободе*) у којима су живели иновјерни странци који су вршили службу у корист руске државе, као и путна исправа за прелазак руске границе, тзв. *проезжја грамота*, која се добијала уз позивно писмо, или су је у пограничним *ујездима* издавале војводе¹⁹.

Насупрот томе, иностраним трговцима, по свој прилици, није било дозвољено да са собом доводе римокатоличке свештенике²⁰. То потврђује клаузула у уговору који је Московско царство закључило са Холштајном 1634. године: „А попове и учитеље римске вере... у московску државу не довозити; а ко их доведе и тајно код себе држи, њих казнити срмћу”²¹. Неповољнији статус трговаца у оквиру римокатоличке заједнице странаца од *служилые люди по прибору*, када је у питању право на довођење свештеника, проистао је, највероватније, из специфичности путног режима иностраних трговаца у односу на друге групе странаца. Наиме, једино су трговци уживали општу привилегију да слободно путују у руску државу, док су све друге категорије странаца за улазак у Московско царство биле подвргнуте ригорозном режиму административних дозвола²². И поред изричитих уговорних одредби, са запрећеном смртном казном за њихово непоштовање, као у случају Холштајна, у пракси су се појављивале бројне злоупотребе права трговаца на слободан путовање у Московско царство. Како закључује А. С. Муљукина, „многи су странци долазећи код нас, тежећи циљевима који ништа заједничког нису имали са трговином и за чије испуњење их не би пропустили у Русију, потпуно слободно пропуштани под видом трговаца”²³.

---

19 А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, Л. 1980, 156; А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 41-42; *Акти Земских соборов - Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, Под общей редакцией О. И. Чистякова, Москва 1985, 272-273; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Комментарии, Законодательные памятники русского централизованного государства XV-XVII веков*, Л. И. Ивиной и др, Ленинград 1987, 161.

20 Позивајући се на изјаву коју је Иван Грозни дао Посевину – *Римлянам, Венецианам и Цесаревој области торговым людям в Московское государство приезжать и торговать повольно и попам с ними их вери ездить воля безо всякого возбранения* – а на основу које је донета и уручена Посевину *опасная проезжая грамота* на име свих Венецијанаца, са клаузулом којом су били обухваћени и с ними *попы римскаго закону*, Муљукин закључује да су право на довођење свештенства „католици (трговци) изгубили у XVII веку”. А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 179-180, 220.

21 Занимљиво је да је наведена одредба била предвиђена у уговору са протестантским Холштајном, што може да говори о озбиљности намере Московског царства да затвори све могуће тајне канале за довођење римокатоличких мисионара у руске земље, али и даље на исток, јер су, управо, холштајнске компаније уживале право слободног транзита кроз Русију у трговини са Персијом. А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 220-221.

22 И инострани путници потврђују у својим сведочењима да су, међу странцима, искључиво трговци, и то из земаља са којима руско Царство није било у тренутном непријатељству, уживали привилегију слободног путовања у Московско царство. Тако је Флечер, који је у Русији боравио 1588–89. године, забележио да је странцима „из неке од образованих држава” забрањено да путују у Московско царство да не би Русе упознавали са туђим обичајима, „осим због трговинске сарадње, ради продаје својих роба и ради набавке туђих производа”. Невил у свом делу о Московји, писаном почетком XVII века, говори да је „приезд в Московию дозволен только посланнику или торговцу”. Међутим, привилегија слободног путовања коју су уживали страни трговци током највећег дела московског периода била је апсолутна само у погледу пограничних градова, као што су били Архангелск и Псков, док је трговина у унутрашњости била подвргнута целом низу ограничења. А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, стр. 32, 60.

23 А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 39.

Неке чињенице указују да су почетком XVI века страни трговци – римокатолици можда и имали своје храмове у Великом Новгороду и Москви. Тако се, у уговору Великог Новгорода са Ханзом од 1514. године, предвиђало постојање у овом руском граду цркве за стране трговце (*купеческая црковь*). Мада у изворима из XVI века, нема сигурног помена о постојању ниједног римокатоличког храма у Московском царству, М. Н. Тихомиров претпоставља да су већ у XV веку римокатолици имали у Москви, у оквиру тада најбројније италијанске трговачке колоније, своју цркву са капеланом²⁴.

Почев од половине XVI века, главни захтев римокатолика према московској држави састојао се у добијању дозволе за подизање цркве. Осим тога, као и случају Посевиновог посредовања, папски изасланици су свој захтев редовно испостављали у форми додатне накнаде за преговарачке „добре услуге” у разним мировним мисијама. Тако је Лав Сапега, током руских преговора са Пољском, испоставио захтев за подизање римокатоличког храма у Москви. Слично Ивану Грозном, Борис Годунов одговорио му је да се „не може дозволити Пољацима да сазидају латинску цркву, али да им се не брани да долазе у Русију и да живе по својој вери”. Овакав чврст и доследан негативан став према изградњи римокатоличког храма у руској држави имаће сви цареви московског периода, што се види и из упуства које је царица Софија Алексејевна, скоро деведесет година после Годунова, дала својим преговарачима послатим у Беч: „Изградњу цркве одбити, а у кући Римљанима није забрањено да се по својој вери моле”²⁵.

Забрана вршења јавних богослужења дубоко је тангирала интересе римокатолика и они, до краја московског периода, неће престати са протестима и захтевима за изградњу свог храма на територији руске државе²⁶. Међутим, у оквиру концепта поштовања личног религиозног опредељења и права на приватно богослужење, који су руске власти, мање-више конзистентно заузеле према римокатолицима током московског периода, није било места за храм и јавно богослужење. Отуда ће дозволу за подизање првог римокатоличког храма у Москви издати цар Петар Велики 1705. године. Пре тога, Манифестом од 16. априла²⁷ 1702. године, била је правно прокламована потпуна слобода богослужења за све хришћанске вероисповести у руској држави²⁸.

---

24 Једно ренегатство које је навело М. Н. Тихомирова на закључак о постојању римокатоличке цркве у Москви крајем XV века, интересантно је за историју православно-римокатоличких односа у Московској Русији. Наиме, летописац бележи да је 17. маја 1492. године римокатолички капелан Иван Фрјазин, иначе припадник реда августиноваца, примио православље и оженио се удовицом извесног Серинова. Ренегатство католичког свештеника, речју Тихомирова, схватало се у Москви као победа православља, таква да је сам велики кнез новокрштеном поклоником читав једно село. М. Н. Тихомиров, *Иностранцы в Москве*, Труды по истории Москвы, 249; А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 219-220.

25 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 108.

26 Тако су се 1695. године, римокатолички свештеници Франциско и Павел, у жалби упућеној царевима Ивану и Петру Алексејевичу, горко жадали због тога што у Москви немају свој храм. А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 667-668.

27 Датуми у раду навођени су према јулијанском календару.

28 У Манифесту Петра Великог, стоји: „Итакъ мы крепко того смотреть станемъ, чтобы, по прежнему обычаю, никто какъ въ своемъ публичномъ, такъ и въ частномъ отправленіи богослуженія стеснямы не были”. А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 668; А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и*

Разлози за свођење верске слободе римокатолика на приватно богослужење налазили су се у дубоком неповерењу руске стране у добре намере римске курије. О таквом подозрењу према римокатолицима, говори и указ од 1631. године, уручен енглеском пуковнику Александру Леслију, кога је Московско царство ангажовало да у иностранству пронађе најамнике за руску војску, а у коме је стајало да „унајмљивати ратнике добре и верне, а Французе и друге паписте не унајмљивати”²⁹. У свом чланку о странцима за време цара Михаила Федоровича, А. С. Лапо Данилевски пише како се „московска власт, унајмљујући странце у своју службу, највећим делом, служила лутеранима и калвинистима; људе римске вере је позивала само у крајњем случају”³⁰. Међутим, А. С. Муљкин показао је да су, и поред неспорног сумњичења за прозелитизам, многи римокатолици били ангажовани у различитим руским државним службама, живећи од Москве до Астрахана³¹.

Много је догађаја током XVII века који показују да руско сумњичење римокатолика за верску пропаганду није било без основа. Прозелитска активност Рима, који је у беспоретку *Смутног времена* отворено показао непријатељске намере према православној вери и руској државности, кроз другачије форме је настављена и за владавине првих Романова³². Специфичан вид прозелитске делатности представљало је деловање појединих православних калуђера са југа и запада Русије, који су, после теолошког школовања у Риму, Оломоуцу, Виљни, Кракову, Инглоштаду и другим римокатоличким мисионарским центрима, долазили у Московско царство, где су, као криптокатолици, ширили папско учење. Сама руска Црква је, у оквиру своје законодавне и судске надлежности, са променљивим успехом, током целог XVII века, предузимала мере против *латинизма* у редовима обичног народа и клира, почев од одлуке Сабора од 1620. године о поновном крштењу западних Руса који су долазили Московско царство (тзв. *белоруса* – *недокрштених обливанаца*), преко случајева спаљивања сумњивих јеретичких књига

нравствености по руском праву, 207-208.

29 А. С. Муљкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 138-139.

30 А. С. Лапо-Данилевский, *Иноземцы в России в царствование Михаила Федоровича*, Журнал Минист. Народн. Просвещ, 1885, септембар, 72. Наведено према: А. С. Муљкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 141-142.

31 Између осталог, средином двадесетих година XVII века, у служби Московског царства био је ангажован француски барон Пјер де Ремон, а 1628. и 1631. године, допутовали су на „службу государя” два Француза „лотринские земли”, мајстор за ковање новца и рударски стручњак Јаган Мартинов и лекар Филип Бриот. У војну службу Московског царства, 1654. године, били су унајмљени Французи: пуковник Клаудиус Францискус Деспевил и капетан Никола Бурхинген. У царским виноградима у Астрахану, био је ангажован извесни француски стручњак Петар Лјакурт. А. С. Муљкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, стр. 140.

32 У XVII веку, у свести руског народа, као кривци за катастрофу руске државности у догађајима *Смутног времена*, обележени су домаћи руски издајници, углавном из бојарских редова и иноверни странци, у првом реду, римокатолички Пољаци. У историјском извору, насталом почетком 1611. године, непознати аутор наглашава религиозни елемент, како код издајника – *наши јединоверни издајници*, тако и код спољних непријатеља – *нови богоотступници... и разорители хришћанске вере*: „Скажу вам истинну, а не ложь, что однолично сопостаты наши, которья у нас, ныне с нашими изменники-единоверники, и с новыми богоотступники, и кровопролители, и разорители вери христьянска, с первенцы сатанины, со иудиньми предателя Христова братиею, с началники, и со иньми их подручники, и угодники, и единомысленники, иже недостойны по своим злым делом прямым своим званием именоватися, хотят нас конечно погубити, и под меч подклонити”. В. А. Томсинов, *Соборное Уложение 1649 года, Законодательство царя Алексея Михайловича*, Москва 2011, 38.

које су долазиле из западне Русије, због чега су их називали *литванским књигама*, па све до победе, мада историјски привремене, на Сабору 1690. године над до тада црквено-политички моћном латинском страном³³. Међутим, ове мере нису биле довољне да се сузбије римокатоличка пропаганда, јер су ван њиховог домета остајали утицајни странци, какви су, крајем XVII века, били дипломата Павле Мензије и генерал Патрик Гордон, који су били главни ослоњци агресивне римокатоличке мисије основане у Москви. Зато се патријарх Јоаким 1689. године обраћа царевима Ивану и Петру Алексејевичу са молбом да прогнају језуите из Московског царства, јер „језуити раније у Московском царству нису нигде имали уточиште зато што они светој саборној Источној Апостолској цркви и њеним догматима чине противност и раскол, и људе примамљују и римској вери уче”. Цареви су прихватили патријархову молбу, па је 20. октобра исте године донет *Высочайший указ*, који је прочитан језуитима, како би се „спремили за свој пут и иселили се”³⁴. Врло подробен опис свих злоупотреба верских слобода, које су римокатолици уживали у Московском царству, дат је у званичном обраћању руске стране посланику Светог римског царства немачке народности од 29. августа 1691. године: „Римокатоличка црква, језуити и њихова училишта, сада и у будуће, неће постојати у Москви. Када је језуитима било дозвољено, због љубави према Цесару, да привремено, спокојно живе и врше службу у кућама, они су почели да живе противно томе, занимали су се туђим пословима, прихватили су нове, писали су, шаљући поштом у друге државе, о стварима за које нису били овлашћени; свјатејшему Патријарху и свему гркоруском свештенству и благочестију чинили су многе непријатности, ради прелести и раздора штампали су на руском језику многе летке и у своја училишта позивали су Русе...”³⁵

Пишући о положају римокатолика у Московској Русији, један од најбољих познавалаца овог проблема, Д. Толстој, закључује да су „руски државници у потпуности разумели дух овог учења и да су врло доследно повукли линију између религије и пропаганде, између духовних потреба католика и сталешких претензија њиховог свештенства: римокатолици су могли да се моле по обредима своје вере и за то су могли да имају своје свештенике, али да они не припадају монашким редовима, уређеним у највећој мери за ширење католицизма; они су у Русији остајали католици, нико их није приморавао на промену вере, али је зато и католичким свештеницима одлучно било забрањено да преобраћују православне”³⁶.

2. 3. Верске слободе протестаната

Протестанти су у Московској Русији од почетка уживали шири круг верских слобода од римокатолика. Разлоге за повољнији статус протестаната, по каноничару А. Попову, треба тражити „у уситњености појединих протестантских секти и њиховом

---

33 Г. Флоровски, *Путеви руског богословља*, 41-94; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 667.

34 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 108. Језуити су, крајем XVII века, успели да у Москви легално отворе и своју школу, коју су листом похађала деца припадника високих руских аристократских кругова. Г. Флоровски, *Путеви руског богословља*, 90-91.

35 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 109.

36 Д. Толстой, *Руский католицизм в России*, т. I, СПб, 1876, 125. Наведено према: А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 116.

узајамном супарништву које им није давало повољне услове за успешну пропаганду³⁷. Тако је, још 1575. године, цар Иван Грозни одобрио да се на обали Јаузе³⁸ подигне протестанска црква, док је њеном пастору Бокгорну поклонили богату одежду и златни ланац. Међутим, овај први протестански храм у Московском царству није био дугог века, јер је, већ око 1580–1581. године, срушен³⁹. У току владавине Михаила Теодоровича, када је, речју Кључевског, „снажна потражња привукла у Москву мноштво иностраних техничара, официра и војника, лекара, мајстора, трговаца и фабриканата”, у престоници се подижу две протестанске цркве, једна за Енглезе, а друга за Холанђане⁴⁰. Ипак, оне нису биле дугог века, јер су, на основу царског указа од 2. марта 1643. године⁴¹, срушени лутерански храмови у московским рејонима – *Китај град*, *Бели град* и *Земљани град*⁴². Овакво неизвесно стање у погледу права протестаната на јавно богослужење донекле је отклоњено одлуком цара Алексеја Михаиловича, која је, према наводима А. С. Павлова, донета 1646. године. Према овој одлуци, протестантима је било дозвољено да подигну дрвени храм, али подаље од

---

37 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 109.

38 А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 663. Јауза је једна од две највеће притоке реке Москве, чије су обале у XVI веку налазиле ван градских зидина. У рејону тзв. Зајаузја (*Заяузья*), налазиле су се занатске слободе, одвојене међу собом луговима и баштама, као и велики број села. М. Н. Тихомиров, *Средневековая Москва в XIV-XV веках*, Труды по истории Москвы, 115-116, 121; М. Н. Тихомиров, *Московский край*, Труды по истории Москвы, 363.

39 А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 663; А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 110. За владавине Ивана Грозног, најпре је, у уговору са Данском од 1562, изричито била предвиђена реципрочна забрана подизања протестантских и православних храмова: „А церкви русской и ропате на обе стороны не быти”. А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 220.

40 В. О. Ключевский, *Русская история*, 490; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 664.

41 А. С. Павлов наводи да је наведени указ донет годину дана раније. Међутим, у новијим радовима, аутори се ослањају на истраживање К. А. Неволлина, па као датум његовог доношења, наводе 2. март 1643. године. А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 664; *Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, 384; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Комментарии*, 308-309. Као годину рушења протестантских храмова, и А. Попов узима 1643, али њој додаје и 1632. годину. А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 110-111.

42 Иначе, делови Москве у којима су се налазили срушени протестантски храмови, сукцесивно су грађени у другој половини XVI века, испод и око камених зидина Кремља, подигнутих 1535. године. Странци су се, углавном, насељавали у рејон, који и данас носи назив *Китай-город*, који је први подигнут југоисточно од Кремља. *Китай-город* је врло брзо постао главно и многољудно трговачко средиште Москве, у коме су своје трговачке колоније имали, између осталог, Јермени, Енглези (*Английски двор*), Литванци и Малоруси (*в Старых Панех*) и Грци (око храма св. *Николе Старог*). Манастир Хиландар је 1556. године, за потребе свог подворја, како стоји у царској грамати, „получил двор со всеми потребными хоромы в Новом городе Китае”. Поред иностраних дворова, у рејону *Китай-города*, налазили су се и дворови руских градова, као *Устюжский двор*, као и сверуска удружења купаца и продаваца *Купецкий двор* и *Гостиный двор*. *Белый-город*, подигнут 1585. године, постао је у првој половини XVII века главно занатско средиште руске престонице. *Москва – столица государства*, Труды по истории Москвы, 330-340.

земљаног бедема проширеног московског града – за речку Кукуј, уз то, без спољњег звоника и крста. Место за подизање протестантског храма није случајно одабрано, јер је ту, у ондашњем Подмосковљу, на десној обали реке Јаузе и потока Кукуј, још у време Ивана Грозног, била основана тзв. *Немецкая слобода*⁴³. Изгледа да је, при доношењу овакве одлуке, на цара Алексеја пресудно утицало и једно његово лично искуство. Наиме, пре доношења указа, цар је пролазио поред лутеранске, тзв. *Михаиловске цркве*⁴⁴, подигнуте непосредно после рушења протестантског храма у 1643. години, на тек неколико десетина метара иза земљаног насипа и рова, између двоја градских врата, па је, мислећи да је православна, скинуо капу и прекрстио се, а онда му је духовник скрену пажњу на учињену грешку⁴⁵. Следствено, изглед и позиција протестантске цркве требало би да код обичних Московљана оставе и визуелно-естетски утисак разлике између „немецких еретиков лютеров и кальвинов керки” и православних цркава и тако ублаже бојазан међу православним ревнитељима од протестантске пропаганде⁴⁶. Питање права протестаната на храм и јавно богослужење коначно је постављено на чврсте и трајне темеље после оснивања *Ново-инострани слободе*, 1652. године, у коју су морали да се преселе сви странци који су се налазили у служби руске државе. Овакав закључак каноничар А. Попов посредно доказује позивањем на један својинско-правни спор. Наиме, у вези са земљиштем на коме је подигнута једна од три протестантске цркве, колико их је било у *Ново-инострани слободи*, тзв. *Бауманове цркве*, насто је 1669. године спор, јер је извесни Бауман, од кога су пастори добили земљиште за подизање цркве, половину ове парцеле самовољно узурпирао. У овом спору, московске власти су 1670. године одлучиле да ће и „та парцела бити црквена и да се на њу плаћа порез”⁴⁷.

И у погледу верских слобода протестаната, правила се разлика, као и код римокатолика, између трговаца и странаца који су били у служби Московског царства. Наиме, право на јавно богослужење и подизање храмова уживали су само странци протестанти који су били унајмљени у различитим службама руске државе (*служилые люди по прибору*). Носиоци овог верског права биле су територијалне заједнице странаца (нпр. *Немецкая слобода*, или, доцније, *Ново-Иноземная слобода*) у којима су они живели. Насупрот томе, протестантским трговцима широм Московског царства било је, као што се, између осталог, види из преговора који су 1630. године вођени између Московског царства и Шведске, ујемчено право на

---

43 Стара *Немецкая слобода* била је, по писању Кључевског, растурена у бури *Смутног времена*. 490. В. О. Ключевский, *Русская история*, 490; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 664-665.

44 Постоји претпоставка да је ова лутеранска дрвена црква добила име *Michaelskirche* не само по св. Архангелу Михаилу коме је била посвећена, већ да је тако названа у захвалност цару Алексеју Михайловичу, који је граматом ослободио протестантску заједницу плаћања пореза на земљу на којој је била изграђена црква. А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 665.

45 А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 665.

46 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 111-116.

47 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 111. *Ново-Иноземная слобода* је био, како описује Кључевски, „правилно уређен град са правим и широким улицама и сокацима, са прелепим дрвеним кућицама”, који је „већ у првој години бројао до 1000 људи”. „То је био”, завршава Кључевски своје казивање о Ново-инострани слободи, „углић Западне Европе који се сместио на источној периферији Москве”. В. О. Ключевский, *Русская история*, 490.

приватно богослужење⁴⁸. Један од истраживача историје протестантског присуства у Русији до владавине Петра Великог, Д. Цветаев, наведено ограничење верских права протестантских трговаца објашњава следећим речима: „Власт се очигледно плашила да би црква изграђена од стране лица која су расејана на разним тачкама државе, лако могла да послужи, не толико за задовољење стварних религиозних потреба протестаната, који тамо нису ни били многобројни, колико би се претворила у ослонац и оруђе пропаганде, а то би било ничим оправдано нарушавање неизмењивих права владајуће православне цркве. И какве све начине нису употребљавале западне владе, да би обезбедиле дозволу да се за трговце који су привремено допутовали у Русију изгради црква, али су увек добијали један те исти одговор: трговци су слободни да врше верску службу у својим кућама, али посебне цркве не могу да подижу. Такав одговор су чули представници свих протестантских држава, великих и малих, блиских и удаљених”⁴⁹.

Страх московске државе када је у питању злоупотреба верске слободе у прозелитске сврхе, показао се, и у случају протестаната, великим делом оправданим. Шведска је, после закључења по Московско царство неповољног Столбовског мира (1617), којим је добила целокупно руско приобаље Балтичког мора, у верско-пропагандне сврхе основала у Стокхолму Словенску штампарију. У њој је, на словенском језику, одштампан *Лутеров катехизис*, са циљем да се, речју А. С. Павлова, „преобрате у лутеранство сви руски поданици у Шведској”. Због покушаја насилног верског преобраћавања, масе православног становништва беже у московску државу, посебно у Велики Новгород, где их дочекују бројне забране изазване сумњом у догматску чистоту њиховог православља⁵⁰. Један од најчувенијих случајева протестантског мисионарења међу православним Русима, збио се у време малолетства Петра Великог и био је везан за двојицу странаца – Кулмана и Норденмана⁵¹. После пријаве од стране појединих Немаца, овој двојици мисионара суђено је и они су 1689. године осуђени на смрт спаљивањем. Радило се о једном од ретких случајева да су у Московском царству странци били осуђени на смртну казну због верске пропаганде, која је, овом приликом, квалификована као кривично дело богохуљења. Због својих крајње егзотичних обележја несвојствених односу руске државе према иноверцима, случај Кулман незаобилазан је у руској црквено-историској и правно-историјској литератури⁵². Истовремено, велико одушевљење које је пратило Кулманове проповеди показује, како примећује Г. Флоровски, да „крајем века (XVII) Немачка слобода није била тако строго издвојена и учаурена”⁵³.

---

48 А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 220; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 110.

49 Д. Цветаев, *Протестантство и протестанты в России до эпохи преобразования*, Москва, 1890, 131. Наведено према: А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 106.

50 А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 665-666.

51 Извори показују да је Кулман ушао у Московско царство, јер је, приликом добијања путне исправе у Пскову, прикрио своје праве намере, наводећи као разлог његовог путовања у Русију, посету сродницима из Холандије („из Галанские земли”). А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 258.

52 Тако, примера ради, случај Кулман наводе А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 666; В. В. Есипов, *Грех и преступление, святотатство и кража*, С-Петербург 1894, 22; А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 144.

53 Г. Флоровски, *Путевы руског богословља*, 92.

2. 4. Верске слободе иноверних поданика Московског царства

Ради успешног ширења своје власти на ретко насељена евроазијска прострaнства, Московско царство користило се неслогом и сталним сукобима који су владали међу етнички шароликим муслиманским становништвом, као и бројним ситним сибирским домородачким паганским племенима. Читав један свет малих и завађених кнежевина у ширем каспијском басену видео је у Московском царству гаранта мира и заштитника од разбојничких упада кримских Татара, због чега су у Москву стизале молбе за руско покровитељство. С московске стране, форма признања врховне руске власти од стране прикаспијских и сибирских народа углавном се сводила на плаћање колективног пореза, тзв. *јасак*. Московским властима је, због успешне контроле над овим, најчешће подозривим и вероломним етничким и верским калеидоскопом, ненавиклим на државну дисциплину, од посебног значаја било да отклони сваки могући извор сукоба. Тиме су се, пре свега, штитиле нејаке новоосноване руске колоније на истоку, од Тобољска, преко Томска, Јенисејска, Краснојарска и Кузњецка⁵⁴.

С тим у вези, а имајући у виду посебну религијску осетљивост муслиманских народа Поволожја и југозападног Сибира, московске власти су војводама у новоприпојеним крајевима издавали бројне акте, у којима се, под претњом најстрожег кажњавања, забрањивало свако насилно прекрштавање локалног муслиманског становништва⁵⁵. Ове наредбе локалним војводама заснивале су се на Указу који је био донет 1623/24. године и према коме је изричито била забрањена трговина и претварање у робове припадника неруских азијских народа, њихово одвођење у европски део Русије, као и насилно превођење у православну веру. Садржина Указа од 1623/24. године, у донекле измењеном облику, поновљена је у члановима 117. и 118. XX главе најзначајније законске кодификације московског периода – Саборног уложенија од 1649. године. Законодавац Уложенија прописивао је „оштро кажњавање” оном ко би „у Астрахану и у Сибиру Татаре крао или отимао на силу”⁵⁶.

У предању Башкира, сачувало се сећање да им је, приликом добровољног преласка у руско поданство, Иван Грозни гарантовао право на слободно исповедање вере. Један од бројних башкирских устанака, осамдесетих година XVII века, правдан је покушајем насилног покрштавања Башкира, али су московске власти брзо реаговале указом којим су још једном биле потврђене привилегије дате од стране Ивана Грозног⁵⁷. Ипак, паралелно са колонизацијом, одвијало се и православно

54 С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, 214, 438-445.

55 У једном таквом акту од 1628. године, упућеном астраханским војводама, стоји: „Однолично астраханским служилим и жилецким и приезжим людем заказати всякими мерами накрепко съ угрозами (нешаднаго наказанья), чтобы они однолично, въ Ногайскихъ улусахъ и Юрговскихъ татаръ и Едисановъ въ кочевьяхъ, ясырю ихъ татарскаго никакого не скрадьвали и тайно въ неволю не крестили ни коими мерами”. А. Чебышев – Димитриев, *О преступном действии по русскому до-петровскому праву*, Казнь 1862, 200-201.

56 Указ од 1623/24. године се наводи у оквиру чл. 117. XX главе Уложенија: „Да в прошлом во 132-м году послан указ, блаженныя памяти великаго государя царя и великаго князя Михаила Федоровича всеа Руси в Сибирь, да в Астрахань, татар и татарченков мужеского и женского полу всяким людем покупати и даром ни у кого имати и крестити, и на Русь ни с кем высылати не велено”. *Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 117-118, гл. XX, 229-230, 409-410; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 117-118, гл. XX, 117, 353.

57 Н. Кулбахтин, *Жалованные грамоты Ивана Грозного башкирам*,

мисионарење. Према запажању Владимирског Буданова, најбоље резултате у мисионарској делатности давало је оснивање манастира и заједнички живот и истим насебинама колониста и домородаца⁵⁸. И поред свега, путници из западне Европе, као што је био холштајнски посланик Адам Олеарије почетком XVII века, бележе: „Нисам чуо да су Руси неког насилно обраћали у своју веру, напротив, они сваком остављају слободу савести, макар то били њихови поданици и робови“⁵⁹. Бројни Татари, нарочито кнезови и мурзе, већ од половине XV века, добровољно прелазе у православну веру, чиме се отвара један од бројних извора за настанак руског племства. За разлику од појединих новокрштених припадника народа Поволожја и Сибира, компактне неасимиловане масе иноверног и инородног евроазијског становништва „представљале су спољни додатак који није вршио никакав утицај на унутрашњи склад северноруске државе“⁶⁰.

Независно од односа московске државе, поједини муслимански народи (Татари, Башкири, Калмици) некадашњег Астраханског царства не престају да, током XVII века, подижу побуне и да турском султану шаљу жалбе на свој положај, тражећи да их „ослободи од хришћанског ропства“. Тако су се још у XVI веку, после пада Казања и Астрахана, како примећује Кључевски, укрестили религиозни односи на европском Истоку, јер су се православни хришћани из Османског царства обраћали руском цару као своме покровитељу, док су руски муслимани свог покровитеља видели у турском султану. О томе упечатљиво сведочи детаљ са руско-турских преговора у Цариграду 1672. године. Руски представници су у Цариград стигли са вестима које су чули у Молдавији и Влашкој, да би тамошње православно становништво устало на Турке, после прве мање хришћанске победе. Међутим, у Цариграду, чекао их је хладан дипломатски туш у виду информације да су Порту недавно посетили представници казањских и астраханских Татара и Башкира, који су „молили султана да их прими у своје поданство, јер Московљани, мрзећи њихову муслиманску веру, многе од њих туку до смрти и непрестано их разарају. Султан је богато даровао посланика, поручивши им (Татарима) да издрже још мало“⁶¹. Посебно

<http://vatandash.ru/indeh.php?article=1505>.

58 М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, 114.

59 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 107. О односу који је руска Црква имала према сибирским многобожачким домороцима најекспресивније сведочи Житије св. Стефана Пермског (+26. април 1396). Стефан се, по благослову епископа коломенског, упутио у опасну и дивљу земљу Зирјана, североисточно од родног Великог Устјуга, да би, зирјанском народу, смелом подвижничком љубављу, ширио православну хришћанску веру. Своје служење зирјанском народу, Стефан је отпочео састављањем зирјанског писма на које ће превести богослужбене текстове и део Светог писма. Због оваквог мисионарског подвига међу пермским паганима, Г. Федотов, св. Стефана Пермског пореди са св. солунском браћом Кирилом и Методијем. Г. Федотов, *Светители старе Русије*, 114-121.

60 У једној од класичних историја руског права, професор Владимирски Буданов наводи резултате истраживања историчара Загоскина, по којима је 120 руских племићких родова имало татарско порекло, док је још око 36 племићких родова водило порекло од других источних народа. Поједине татарске мурзе, као преци кнежева Мешћерских, примају православно крштење још крајем XIV века. М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, 114, 123.

61 Како је изгледала верска толеранција у турској режији, упечатљиво је показао један догађај из августа исте 1672. године. Улазећи после победе над Пољацима у град Каменц на Украјини, Турци су житељима града оставили три цркве, по једну православну, римокатоличку и јерменску. На осталим црквама, сломили су звонике, а саборну цркву претворили су у цамију,

занимљиву политичку појаву представљало је удруживање домаћих руских побуњеника, иностраних непријатеља и нелојалних група иноверног и инородног становништва у немирима и побунама против државне власти. Посебно карактеристичан пример у XVII веку непријатељски расположене етничке скупине према руској држави представљали су Мордви, који су, почетком овог века, у условима *Смутног времена*, разорили Москву, да би, у другој половини истог века, учествовали у познатој побуни Стењеке Разина⁶².

3. Грађанско-правни статус иноверних странаца и иноверних поданика Московског царства

Заједничко за обе групе иновераца – странце и руске поданике – било је то што су они у московском периоду, осим у погледу верских права, у другим правима у највећој мери били изједначени са православним Русима.

Татарима и другим муслиманским и многобожачким народима (Мордви, Чермиси, Чуваши, Башкири, Мари и др.) Поволожја и Урала, руска држава, бројним указима, изричито је гарантовала својину на земљи (*вотчина* – баштина). Осим тога, татарске мурзе и кнезови су за службу коју су давали руској држави, пре свих војну, добијали, као и руски *служилые люди по прибору*, накнаду у виду условно дарованог земљишта – помјестија (*поместья*)⁶³. Саборно уложеније од 1649. године, у пет чланова XVI главе, кодификује дотадашње појединачне указе о помјестијама припадника неруских народа, гарантујући, под претњом конфискације, и „царске освете” (*государя быти в опале*), односно допунске казне по нахођењу царског суда – неутуђивост ових поседа. Занимљиво је то да законодавац наведену грантију проширује и на она земљишта чији су титулари некада били Руси, али која су у беспоретку *Смутног времена* опустела, да би их касније самовласно узурпирали татарски помјешчаници⁶⁴.

пред којом су обрезали ухаћеног осмогодишњег хришћанског дечака. В. О. Ключевский, *Русская история*, 407; С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, 428.

62 Историчар Соловјев наводи многе случајеве у којима су руски одметници, заједно са Чувашима и Черемисима, подизали побуне против централне власти у југозападном Сибиру. С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, 416; М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории рускаго права*, 114.

63 У првој половини XVII века, дошло је до значајних промена у војној организацији московске државе. Видљива је тенденција смањења удела и значаја бојарских коњичких пукова у корист трупа стајаће војске, која се, добрим делом, формирала и од припадника неруских народа, док су Европљани углавном били ангажовани као војни стручњаци на командним местима. Тако је, 1630. године, руска војна сила имала следећу структуру: од укупно 92 555 војних обвезника, бојари и тзв. *деца бојарска* давала су 27 433 (30%), стрелача који су у миру вршили полицијску службу било је 28 130 (30,5%), козака 11 192 (12%), пушкар 4 316 (4,5%), страних најамника 2 783 (3%) и војника из неруских народа – Татара, Чуваша и Мордвџаца – 18 701 (20%). Овакве промене су, пре свега, биле подстакнуте појавом новог оружја које је изменило ранији начин ратовања, уводећи на европску ратну сцену многобројне армије пешадије, уместо дотадашњих елитних племићких коњичких јединица. А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, 183-188; М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории рускаго права*, 205-207.

64 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 41-45, гл. XVI, 78-79, 263-264; *Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 41-45, гл. XVI, 171-172, 351-352; М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории рускаго права*, 569; А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс*

Иностранни иноверци из западноевропских земаља, који су на позив Московског царства (*приезд на государево имя*) вршили неку од служби у корист руске државе, чинили су посебан разред *служилых людей*, чији су чланови у правима били потпуно једнаки са руским градским племићима⁶⁵. И они су, као и домаћи иноверци, могли да стичу баштине (*вотчине*) и условно даровано земљиште (*поместья*), али у ујездима посебно одређеним за насељавање странаца. Од Указа донетог 1614. године, помјестија за странце, тзв. *иноземцовския поместья*, представљала су неутуђиву и недељиву целину, па су, у оквиру овог земљишног фонда, поједина помјестија могла да се додељују само странцима, као накнада за њихову личну службу Царству⁶⁶.

Понајмање је, како је утврдио још А. С. Муљукин, вероисповест утицала на правни положај трговаца, јер су њихова права из области трговине и саобраћаја углавном била уређена међународним трговачким уговорима и појединачним привилегијама које су им у форми партикуларних закона давали московски цареви⁶⁷. У неким периодима московске историје, трговци из појединих европских држава имали су, у области трговине, и повољнији положај од самих Руса. Тако су, за владавине цара Михаила Теодоровича, енглеске компаније добиле привилегију да обављају трговину по целој држави, и то без плаћања било каквих царина и такси⁶⁸. У Саборном уложенију од 1649, у 1. члану X главе, у оквиру опште декларације о законитом и једнаком суду за све становнике Московског царства, законодавац је решио и питање процесног статуса странаца у руској држави, подвргавајући и њих јурисдикцији домаћег правосуђа. Овом нормом није успостаљена, како у погледу руских поданика, тако ни у погледу странаца, једнакост грађана пред законом у

феодалног права Русије, 60.

65 Не само да је положај иноверних странаца из западне Европе у Московском царству био повољан, већ је, по мишљењу појединих истраживача, њихова бројност и утицај у редовима класе *служилые люди* утицала да се, почев од Петрове реформе, руски социјални строј уподоби западноевропском сталешком образцу. По једној рачуници, 229 племићких родова у царској Русији имало је западноевропско порекло и углавном је водило порекло од моћних најамника који су примили православну веру. Овом броју треба додати и 223 рода пољско-литванског порекла, где је, поред православних, свакако било и некадашњих римокатолика. М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, 123, 387-388.

66 А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, 60-61; М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, 569. Управо је добијање помјестија био главни разлог да 1601. године једна већа група немачких племића, заједно са својим породицама и слугама, пређе у службу Бориса Годунова, изгубивши пре тога, услед рата између Пољске и Шведске, помјестија у Литви. А. С. Муљукин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 113.

67 И док је, за руску страну, религиозни статус иностраних трговаца био ирелевантан, римокатолички део Европе је, и на међународну трговинску размену са Русијом, гледао из угла доминантног интереса папске курије. Тако је још папа Григорије IX 1229. године захтевао забрану трговине са Русима „као непријатељима целог римско-католичког хришћанства, указујући на то да они спречавају ширење вере у Финској и поручујући епископу Риге да убеђењима и црквеном влашћу делује на трговце”. Оваква политика, на најогољенији начин, избија у писмима које је пољски краљ Сигзмунда II у другој половини XVI века упутио енглеској краљици Елизабети, поводом њене руске политике. А. С. Муљукин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 11, 67-68; З. Чворовић, *Од чега страхују русофоби и србофоби*, <http://srb.fondsk.ru/news/2011/04/05/od-chega-strahu-rusofobi-i-srbofobi.html>.

68 М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, 388; А. С. Муљукин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 186.

материјално-правном, већ у процесно-правном смислу. Тиме су странци изгубили могућност да се у Московском царству користе екстериторијалношћу, установом коју су западноевропске државе вековима радо користиле у општењу са државама европског истока и Азије, константно подривајући њихову сувереност⁶⁹.

4. Мере Московског царства против прозелитизма

4. 1. Појединачни укази

У конфесионалним државама, какво је било и Московско царство, држава је, истовремено, јемчила иноверцима верске слободе различитог обима и штитила владајућу веру од иноверне пропаганде. Ова два метода уређења односа према иноверцима у конфесионалним државама међусобно се не искључују, јер у овим државама, како истиче Т. Тарановски, „систем толеранције допушта слободно и јавно исповедање иноверне вере само оним, који су у њој рођени, а никако не дозвољава ширење њихове вере међу припадницима државне вере”⁷⁰. Слобода исповедања вере, све до Француске револуције, није подразумевала и слободу религијске савести. Отуда је свака конфесионална држава кривично-правно кажњавала верску пропаганду и отпадништво.

Московска држава, нарочито од владавине цара Михаила Теодоровича, предузима читав низ мера против различитих видова прозелитизма и апостасије.

Једна од таквих мера била је предвиђена указом од 1627/28. године, а односила се на иноверне странце којима је било забрањено да у својим кућама држе као слуге православне холопе (робове). После доношења наведеног Указа, такви холопи аутоматски су стицали слободу „*православных христиан у иноземцев некрещеных из дворов взять*”⁷¹. Московски законодавац ове иностране иноверне власнике холопа назива „некрштеним странцима”, иако овим термином обухвата како протестанте, тако и римокатолике. Означавање римокатолика као *некрштених* има званично црквено упориште у одлуци Сабора руске Цркве од 1620. године о непризнавању римокатоличког крштења, али се радило и о широко прихваћеном термину, који се често користио у оновременој московској комуникацији⁷². Употреба синтагме „иноземцем некршеним” не упућује само на догматско-канонску везу са

---

69 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 1, гл. X, 31, 183; *Акти Земских соборов - Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. чл. 1, гл. X, 102, 286-287. Кључевски је норму чл. 1 X главе – *Также и приезжих иноземцев, и всяких прибылых людей, которые в Московском государстве будут, тем же судом судити и росправа делати по государеву указу въправду* – тумачио тако да у њој није видео „једнакост свих законом, која искључује разлику у правима: овде се подразумева једнакост суда и расправе за све, без привилегованих надлежности, без разлика у надежностима и класно-разредних бенефиција и имунитета, какви су постојали у ондашњем московском судском поступку... исту надлежност и процедуру, иако не и исту кажњивост”. В. О. Ключевский, *Русская история*, 418.

70 Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 472-473.

71 Текст овог указа сачуван је само у оквиру чл. 70 XX главе Саборног уложенија, где је послужио као основ за доношење новог прописа истоветне садржине. *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 111, 340-341; А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, 117.

72 *Словарь русского языка XI-XVII вв*, Выпуск 11 (НЕ-НЯТЬИ), Москва 1986, 157-158; А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 59.

Сабором од 1620, већ и на везу са моћним оцем цара Михаила Теодоровича, московским патријархом Филаретом, по свој прилици, идејним творцем овог антипрозелитског Указа. Законодавац, у самом тексту овог акта, наводи конкретне ситуације које су га мотивисале на предузимање законодавне радње: „Овим православним хришћанима иноверци чине тескобу и скнављење, и многи без покајања, без духовника умиру, и у Великом посту и у другим постовима месо и свакојаку мрсну храну невољно једу”⁷³. Овакав номотехнички метод потврђује тезу да су сви стари законодавци, а московски у томе не представља изузетак, стварали норме из практичних потреба, апстраховањем конкретних животних ситуација. Зато сва чињења и нечињења побројана у текст Указа од 1627/28. године не представљају само живу слику типичне верско-обредне равнодушности једног православног холопа на путу ка апостасији, већ више од тога, један у пракси најчешће коришћен модел прозелитске технике према православним Русима.

Руски истраживачи претпостављају да је, као основа за састављање Указа од 1627/28. године, послужио један ранији акт сличне садржине. Реч је о Указу који је донет око 1622. године, а забрањивао је иноверним татарским земљопоседницима да држе православне холопе, осим холопа који су им служили као номадски пастири, тзв. *пашеных холопов*, а који су, на основу споствене добровољне одлуке, могли да остану у том статусу. Ипак, Указом се забрањивало Татарима да овакве православне холопе-пастире настањују у оквиру својих домова⁷⁴. Тако се, у основи овог Указа, налази исти мотив који је навео московског законодавца да доцније донесе и Указ од 1627/28. године: спречавање да правни и социјални статус православног холопа, у комбинацији са животом у домаћинству иноверног газде, постане извор верског отпадништва. Следствено, приликом доношења наведених указа, московски законодавац дао је предност заштити хришћанског правоверја у односу на одбрану официјелног друштвеног поретка.

Са Указом од 1627/28. године, почиње период од двадесетак година у коме ће московски владари појединачним актима сужавати права странаца, пре свега, западноевропских римокатолика и протестаната. Међутим, оваквим одлукама државних власти само се формализовала већ постојећа општа друштвена нетрпељивост према странцима, која је у Московској Русији највиши степен достигла управо у овом периоду. Социјални покретачи и носиоци нетрпељивости према европским иноверцима били су домаћи руски трговци, незадовољни привилегованим статусом, али још више некажњивим злоупотребама западноевропских трговаца. Класик руске правно-историјске науке, М. Ф. Владимирски Буданов, даје читав један каталог злоупотреба енглеских трговаца, који су, током четврте и пете деценије XVII века, у Московском царству уживали привилегију слободне бесцаринске трговине: „Тајно су увозили (у Русију) дуван и друге тада забрањене робе, увозили су (у Русију) производе других нација, прикривајући их под својом заставом, куповали су и извозили из Московског царства робе које су ту довозили са Истока, и најзад, завладали су и унутрашњом трговином (куповали су и продавали робе Русима унутар саме државе)”⁷⁵.

---

73 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 111; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежним ей христианским обществам*, 666.

74 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 60.

75 М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории рускаго права*, 388. О злоупотребама страних трговаца говоре и извори које наводи Муљукин. А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 60.

Осим домаћих трговаца као социјално-економског фактора, на формирање рестриктивног државног курса према придошлим европским римокатолицима и протестантима, свакако су утицали и тада моћни московски патријарси, поменути Филарет, ревностни чувар чистоте православља и некадашњи пољски сужањ и његови наследници Јоасаф, „посебно ненаклоњен према протестантима”, и Јосиф⁷⁶. И као што ће незадовољство бројних руских трговаца натерати московско државу да ограничи привилегије њихових иностраних колега (Саборно уложеније од 1649. и Нови трговачки устав од 1667), тако ће подозрење према иноверним странцима високих представника руске Цркве утицати на доношење државно-правних антипрозелитских мера. Најпре се Немцима забрањује да живе у граду Москви и да носе руску националну одећу. Израз Немац је, поред народносног, имао и конфесионално значење, па се наведена забрана у пракси заправо односила на све протестанте који су и чинили једну територијалну јединицу странаца (општину), тзв. *Немецкая слобода*⁷⁷. Ова мера је, уз, у московском периоду, законом обавезне бркове и браду, требало да иноверне странце учини и визуелно различитим од православних Руса, како би се и на тај начин предупредиле тајне пропагандне верско-политичке активности. Уз то, ова законска забрана била је у складу са општим поретком московског живота, у коме је било друштвено неприхватљиво непосредно општење са странцима. Сваки разговор између Руса и странца, како примећује један руски истраживач, „навлачио је озбиљне сумње, не само у издају руске вере и обичаја, већ и у политичку издају”⁷⁸. Страни путници бележе да такав поредак није био подржан само од стране државних и црквених власти, већ је дубоко упориште имао у схватањима самог народа. Шведски представник у Москви јавио је 1649. године свом двору да 2000 племићких витезова не дозвољава да им командују холандски или инострани официри: „које они називају некрштенима”. Познат је и случај када су Руси који су радили са ученим иностраним мајсторима тражили од цара да им одвојено од њих изда новчано и прехрамбено следовање, да се не би од иноверних странаца „оскрнављивали”. Имајући то у виду, А. С. Муљукин закључује „да је понекад само становништво појачавало тежину владиних захтева према странцима”⁷⁹. Указ од 1643. године, под претњом кривичног кажњавања, забранио је Русима *всјаких чинов* да залажу и продају, а странцима да узимају у залог и купују земљу и зграде у Москви. Овакву протекционистичку економску меру пратила је антипрозелитска забрана грађења протестантских цркава („немецкие керки”) у границама московског града, уз налог да се постојеће иноверне цркве у Москви сруше⁸⁰. Тако су, под једним

---

76 М. В. Зизикин, *Патрјарх Никон: његове државне и канонске идеје*, књ. I-III, Краљево 2007, књ. III, 17; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 664-665; Г. Флоровски, *Путевы руског богословља*, 91. Првобитни фактор који је утицао на промену става руског друштва и државе према иноверцима, свакако, било је историјско искуство са римокатолицима у *Смутном времену*, које је, како примећује правни историчар В. А. Томсинова, „снажно утицало на обликовање руске правне свести током целог XVII века”. В. А. Томсинов, *Соборное Уложение 1649 года, Законодательство царя Алексея Михайловича*, 38.

77 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 110; А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 664.

78 А. С. Муљукин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 58; В. О. Ключевский, *Русская история*, 484-485.

79 А. С. Муљукин, *Приезд иностранцев в Московское государство*, 59.

80 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Комментарии*, 308-309; *Акти Земских соборов - Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т.

формално-правним кровом, биле обједињене две наочиглед неспојиве мере, једна економског, а друга црквеног карактера, али усмерене ка истом циљу – сузбијању штетног иностраног (западноевропског) утицаја.

4. 2. Антипрозелитске мере у Саборном уложенију од 1649.

Према упутству које је законодавац дао кодификационој комисији⁸¹, у Саборном уложенију од 1649. године, највећим делом нашли су место и прописи антипрозелитског карактера, који су за првих Романова доношени у форми партикуларних (*priva lex*) закона – указа. Следствено, норме ових указа, често исте или сличне садржине, не само да су сакупљене на једном месту, већ су их московски кодификатори правно-технички дотерали, ускладили и разврстали према систематици новог Законика. Поједине чињенице указују на то да је могући аутор ових делова Уложенија био дијак (*дьяк*)⁸² Гаврило Леонтјев, кога је, за редакторски рад на антипрозелитској материји, препоручивала дотадашња каријера гланог писара *Патријаршишког двора*, а потом и једног од двојице писара у Астрахану, некадашњој татарској престоници, граду одакле се управљало са непрегледним и немирним прикаспијским и степским иноверним и инородним залеђем⁸³.

У основи чл. 40. XIX главе Уложенија, која је посвећена градовима и градском становништву (*О посадских людей*), нашла се одредба Указа од 1643, која је забрањивала да се *немецкие керки* подижу у Москви, већ само, како се прецизирано у Уложенију – *за городом за Земляном, от церквей Божиих в дальних местех*⁸⁴. У истој одредби, понавља се и забрана странцима да у оквиру московског града купују и узимају у залог некретнине⁸⁵.

Непосредно се позивајући на Указ од 1627/28. године, законописци су чл. 70. XX главе Уложенија, где је систематизована материја посвећена холопима (*Суд о*

3, 384;

81 У преамбули Уложенија, наведени су извори и начини рецепције које је, према упутству бицефалног московског законодавца, цара са Земским сабором, требало да користи законодавна комисија формирана 16. јула 1648. године. Ту, између осталог, стоји: „(сакупити) прежних великих государей царей и великих князей российских и отца его государева блаженныя памяти великаго государя царя и великаго князя Михаила Федоровича всея Руси указы...” В. А. Томсинов, *Соборное Уложение 1649 года, Законодательство царя Алексея Михайловича*, 9-10; М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*.

82 Писар, дијак (*дьяк*), био је главни руководиоца управно-судске администрације у приказима. Помоћник *дьяк*-а био је потписар (*подьячий*). Више ових помоћника формирало је канцеларије према врсти поступка или грани управе. Иначе, *дьяк* је, по утицају, како истиче један од најбољих познавалаца архивске грађе приказа М. Н. Тихомиров, спадао у ред највиших државних службеника. Тако један шведски представник, средином XVII века, назива *дьяк*-а Приказа иностраних дела (*Посольский приказ*), М. Волошенинова – канцеларом. М. Н. Тихомирова, *Приказное делопроизводство в XVII веке*, Труды по истории Москвы, 453; М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, 191, 638; А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, 230; В. Линовский, *Исследование начал уголовного права, изложенных в Уложении царя Алексея Михайловича*, Одеса 1847, 126.

83 А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, 48.

84 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 40, гл. XIX, 103, 308-309; *Акты Земских соборов - Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 40, гл. XIX, 208, 384.

85 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 40, гл. XIX, 103, 308-309; *Акты Земских соборов - Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 40, гл. XIX, 208, 384.

холопех), забранили *некрштеним странцима* („иноземцем некрштенным“) да убудуће држе православне као робове (*холопе*). Законодавац од 1649. године домаћу реципирану норму једном новином, која се састојала у томе што се оваква забрана проширивала и на све добровољне слуге⁸⁶.

Претходна одредба допуњена је новом комплементарном нормом, прописаном у следећем чл. 71, којом се предвиђало ослобађање из ропства свих раније купљених од стране *некрштенних странаца*, неправославних робова, уколико би ови у међувремену примили православну веру. У циљу обештећења власника оваквих *холопа*, била је предвиђена исплата накнаде од стране ослобођеника, у износу од 15 рубљи. Међу оваквим купљеним робовима, било је много припадника народа Поволожја и Сибира. Прописивањем два кумулативна услова за ослобађање из статуса *холопа*, законодавац је измирио интерес заштите успешне мисије Цркве и интерес очувања стабилности друштвеног поретка, са еволутивним укидањем установе ропства⁸⁷.

Преузимајући, доношењем Саборног уложенија, власт правотворства у обиму какав су имали византијски цареви, руски законодавац је, новом кодификацијом, интервенисао и у материји деликата против вере која је до тада, највећим делом, припадала унутрашњој законодавној власти Цркве⁸⁸. У невеликој групи кривичних дела против вере, која су била и инкриминисана у кодификацији московског права од 1649, нашло се и једно прворазредно дело против прозелитизма – одвараћање од православне вере. Иако је, имајући у виду православље као заштитни објект, очигледно реч о једном кривичном делу против вере, оно није регулисано у оквиру I главе Уложенија, која је искључиво била посвећена овој групи кривичних дела, већ у XXII глави, заједно са појединим кривичним делима против личности, јавног морала и друштвеног поретка. Оваква позиција кривичног дела одвараћања од православне вере у систему норми Уложенија није само дошла као последица неразвијене правно-теоријске мисли, већ и потребе законодавца да у посебној глави, у казуистичној форми, инкриминише поједина дела која до тада нису била санкционирана у руском законодавству. Зато поједини коментатори XXII главу називају „допунском“ у односу на XXI главу, која „искључиво изражава традиционални правац у уређењу бића појединих кривичних дела – крађа, разбојништво, грабеж, превара и убиство“⁸⁹. Управо, кривично дело одвараћања од

---

86 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 70, гл. XX, 111, 340-341; *Акты Земских соборов - Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 70, гл. XX, 220-221, 400; А. Чебышев – Димитриев, *О преступном действии по русскому до-петровскому праву*, 232; А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, 117.

87 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 71, гл. XX, 111-112, 341; *Акты Земских соборов - Соборное Уложение 1649. года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 71, гл. XX, 221, 400; А. Чебышев – Димитриев, *О преступном действии по русскому до-петровскому праву*, 232; А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, 117.

88 А. Чебышев Димитриев, *О преступном действии по русскому до-петровскому праву*, 182; И. Д. Беляев, *История русского законодательства*, 564; М. Архангельский, *О Соборном Уложении царя Алексея Михайловича 1649 (17156) г. в отношении к православной русской церкви*, Христианские чтения, 7-8, 1881, 11; А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 150; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 141; Т. Тарановски, *История српског права у Немањинској држави*, 476-477.

89 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 382-383. А. Г. Манькову се „издвајање“ кривичног дела одвараћања од православне вере „из I главе и смештање са другим кривичним делима која су кажњавана смртном казном“, чини „чудним и недоследним“. А. Г. Маньков,

православне вере потврђује овакву намеру законописаца, јер се ради о кривичном делу које се први пут санкционише у руском праву⁹⁰.

Законодавац Уложенија даје подробан законски опис кривичног дела одвраћања од православне вере. Починилац овог дела се у Законику означавао изразом *Бусурман*, термином који се у руским службеним документима у периоду од XVI до XVIII века користио за муслимане⁹¹. Израз *Бусурман* у варијанти *Басурман* сусреће се и у литванско-руској држави, као термин којим су се у литванском Статуту од 1588 (трећа редакција) означавали сви муслимани, независно од њихове етничке припадности („Татарин и каждый Басурман”)⁹². Одвраћање од православне вере могло је да се изврши само над „руским човеком”, односно православним подаником Царства, јер се руско национално име у Законику поистовећује са православном вероисповешћу. Радња овог деликта против вере састојала се у преласку православног Руса у ислам („руског човека обусурманити”)⁹³. Поред ових основних обележја, законописци су у биће кривичног дела одвраћања од православне вере уградили и елементе начина извршења и последице кривичног дела. Наиме, за постојање кривичне одговорности, било је неопходно да „Бусурман ... насиљем или обманом принуди руског човека ка својој бусурманској вери”. Из оваквог описа начина извршења, поједини писци су извукли закључак да се „у Уложенију осуђује насиље и обмана, као и у низу других одредби које немају везе са религијом, а не само преобраћивање”⁹⁴. Промена вере услед слободног избора није била инкриминисана у оквиру овог кривичног дела, јер се у ондашњој Русији, како примећује А. Попов, „сматрала незамисливим и немогућим поступком”⁹⁵. Постојање кривичног дела одвраћања од православне вере законодавац Уложенија везао је не само за одређени начин извршења, већ и за наступање законом предвиђених последица. Она се састојала у томе да православни Рус буде, „по бусурманској вери, обрезан”, јер се, по законодавцу, „прелазак у бусурманску веру само и изражавао тим последњим”⁹⁶. Спомињање обреда обрезања у одредби чл. 24, а уз то, и честа употреба у изворима речи *Бусурман* као синонима за све иноверце, навела је неке ауторе да у субјекте овог дела сврстају, поред муслимана, и Јевреје⁹⁷. За кривично

Уложение 1649 года – кодекс феодального права России, 201-202.

90 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 153; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 390-391.

91 *Словарь русского языка XI-XVII вв*, Выпуск 1 (А-Б), Москва, 1975, 359; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 390.

92 *Статут великага княства літоўскага 1588, Тэксты, Даведнік, Каментарыі*, Мінск, 1989, поглавље XII, арт. 9, стр. 442.

93 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, чл. 24, гл. XXII, 131; *Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 24, гл. XXII, 250; А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 154.

94 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 391.

95 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 154.

96 В. Линовский, *Исследование начал уголовного права, изложенных в Уложении царя Алексея Михайловича*, 11; А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 154. За разлику од других аутора, коментатори Уложенија у „Российское законодательство X-XX веков” дају најширу дефиницију појма *Бусурман*, јер њиме обухватају све иноверне. *Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649. года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, 435.

97 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому*

дело одвраћања од православне вере, судило се у руској варијанти истражног (инквизиционог) поступка – *сиску* („и тог Бусурмана по сиску казнити“). Осуђени се кажњавао смртном казном спаљивања⁹⁸.

Законодавац је одвраћање третирао као једнострани акт, јер се вероодступник (апостата) није сматрао деликвентом, већ „жртвом насиља и обмане“. Следствено, апостата није кривичноправно одговарао за свој поступак, али су световне власти, по одредби чл. 24. XXII главе Уложенија, биле дужне да апостату који је примио ислам („обусурмањеног“) „пошаљу патријарху, или другој власти (црквеној) и заповедамо казнити га по правилу Светих Апостола и Светих Отаца“⁹⁹. У 69. глави штампане Крмчије, као и 98. глави Великог требника, прописан је црквени обред који је морао да се изврши над оним који се одрекао хришћанске вере, па се касније покајао. Поред тога, читав низ канона детаљно уређује преступ апостасије, предвиђајући различите црквене казне за добровољне апостате и апостате из нужде¹⁰⁰.

Трагајући за реципираним прописима византијског права у Уложенију, Н. И. Тиктин указао је на две одредбе Прохирона које су, по његовом мишљењу, послужиле као основа за састављање чл. 24. XXII главе Уложенија. Реч је о 31. и 32. члану XXXIX титуле Прохирона, који се налазе и, у међу Русима изузетно популарној и широко примењиваној словенској редакцији Прохирона, у тзв. *Закону градском* из Крмчије (гл. 48, гр. 39, ст. 31 и 32). У првој одредби Прохирона, према редакцији из Крмчије, стоји: „Аще жидовинъ христјанина раба имый, и обрежетъ его, да отсекутъ ему главу“; док пропис члана 32. гласи: „Аще жидовинъ или агарянинъ дерзнетъ развратити отъ христјанскія веры христјанина, главней повиненъ естъ казни“. У овом другом пропису, у Крмчији је, у односу на оригиналну норму Прохирона, интервенисано, па се, уз Јеврејина, као субјект кривичног дела, спомиње и муслиман – *агарянинъ*¹⁰¹. Н. И. Тиктин је, у истраживању порекла одредбе Уложенија о одвраћању од православне вере, отишао и корак даље, па је, у Кодексу Јустинијановог *Corpus iuris civilis-a*, пронашао извор наведених Прохиронових норми¹⁰². Тиктинове истраживачке резултате, неку годину касније, потврдио је

праву, 153; *Словарь русского языка XI-XVII вв*, Выпуск 1 (А-Б), 359.

98 В. Строев, *Историко-юридическое исследование Уложения, изданого царем Алексеем Михайловичем в 1649. году*, Санктпетербург, 1833, 86; *Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, 435; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Комментарии*, 391.

99 *Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649 года*, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, чл. 24, гл. XXII, 250; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Комментарии*, чл. 24, гл. XXII, 131.

100 А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, 666; Н. Милаш, *Црквено казнено право*, Београд–Шибеник 2004, 344-352.

101 Н. И. Тиктин, *Византийское право как источник Уложения 1648 года и новоуказных статей*, Одесса 1898, 41. Пре Н. И. Тиктина, на везу између чл. 24 XXII главе Уложенија и „32. и 31. одредбе 39. гр. 48. главе Крмчије“, указао је и Н. Калачов, у збирном поређењу XXII главе Уложенија и Крмчије. Н. Калачов, *О значении Кормчей в системе древняго рускаго права*, Москва, 1850, 9, 113.

102 Тиктин наводи да је одредба чл. 31 XXXIX титуле Прохирона преузета из *Cod. lib. I tit. X, 1*: „Imp. Constantius A. ad Evagrium. Iudaeus servum Christianum nec comparare debebit, nec largitatis vel alio quocunaque titulo consequetur. Quodsi aliquis Iudaeorum mancipium vel Christianum habuerit, vel sectae alterius seu nationis crediderit eh quacunq[ue] causa possidendum, et id circum ciderit, non solum mancipii damno mulctetur, verum etiam capitali sententia puniatur, ipso servo pro praemio libertate donando“. Одредба чл. 32 XXXIX титуле Прохирона има паралелу у *Cod. lib. I tit. IX, 18*: „Si Iudaeus pertrahere Christianum ad religionem suam ausus fuerit,

каноничар А. Попов, наводећи још један аргумент у прилог византијског порекла прописа Уложенија о одвраћању од православне вере. Наиме, у Законику од 1669. године, који је познат по почетним речима свог наслова као *Новоуказные статьи* („Новоуказные статьи о татевных, разбойных и убийственных делах”), а који, како стоји у његовом заглављу, заправо представља допуну XXI и XXII главе Уложенија, налази се дословце преписана одредба чл. 24. XXII главе Уложенија. Међутим, уз стари пропис, налази се допуна у којој се у целини наводе чланови 31. и 32. XXXIX титуле Прохирона, као својеврсно објашњење порекла домаће норме, чија се снага додатно ојачавала упућивањем на ауторитет византијског права¹⁰³. А. Попов, као и Н. И. Тиктин, примећује да се пропис Уложенија о одвраћању од православне вере од византијског изворника разликује једино по начину извршења смртне казне. У Прохирону, за ово кривично дело смртна казна извршавала се одсецањем главе мачем, а у Уложенију, спаљивањем. Изнета је претпоставка да се, у случају Уложенија, ради о позајмици из литванског Статута, где је казна спаљивања била прописана у арт. 9. XII поглавља за оне Јевреје или Татаре, поданике Великог књажевства литванског, који би децу својих хришћанских закупаца или ослобођених заробљеника-робова на прелазак у „јеврејство” и „басурманство” (ислам) „подстицали и обрезали”¹⁰⁴.

Ставови Тиктина и Попова о византијском пореклу прописа Уложенија о одвраћању од православне вере потврђени су у обимном истраживању М. Бењеманског, посвећеног утицају Прохирона на руско право. Дотадашњу аргументацију Бењеманскиј проширује двома новим тезама које представљају „индиректне доказе утицаја” 31. и 32. члана XXXIX титуле Прохирона на чл. 24. XXII главе Уложенија. Прва теза односи се на то што руски законодавац, држећи се византијског извора, не предвиђа случај „добровољне апостасије од православне вере”. Друга теза полази од чињенице да, због потпуне рецепције византијских норми, кривичним делом одвраћања од православне вере у Уложенију нису били обухваћени случајеви „преобраћивања у друге вероисповести, мимо оних које признају обрезање – у хришћанске вероисповести: римско-католичку, лутеранску, што се више пута догађало и против чега је државна власт већ предузимала познате мере”. С тога, М. Бењеманскиј закључује да је „разлика између Уложенија и Прохирона у називу преступника (Бусурман–Јеврејин) и у облику казне којој се он подвргавао, а у свему осталом, састављачи Уложенија су тај случај на овом месту

---

proscribitur et sanguinus roenam sustinet”. Н. И. Тиктин, *Византийское право как источник Уложения 1648 года и новоуказных статей*, 41.

103 А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, 153-155. За *Новоуказные статьи* посебно је инструктивна анализа Бељајева. Он, као једну од најзначајнијих карактеристика овог законика, наводи то што је био „постојано окренут ка градским грчким законима и у многим случајевима потврђује своје одредбе грчким прописима”. И. Д. Бељав, *История русского законодательства*, 584-589. *Новоуказные статьи* наведене према издању В. А. Томсинов, *Соборное Уложение 1649 года, Законодательство царя Алексея Михайловича*, 382-415, где је штампан интегрални текст овог Законика.

104 Попов упућује на ову одредбу Статута, али је не наводи, ни делимично, ни у целини. А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, стр. 155. Смртну казну за ово дело законодавац прописује следећим речима: „... Было бы это о нем доказано, тогда без малейшего милосердия таковой смертной казнью через огонь должен быть наказан...” Иначе, наведени пропис садрже друга (од 1566. г.) и трећа редакција (1588. г.) Статута. *Статут великага княства літоўскага 1588*, поглавље XII, арт. 9, 442.

конструисали исувише једнострано, не гледајући ван граница византијске нормe”¹⁰⁵. Поједини савремени коментатори Уложенија исказали су резерву према тези о византијском пореклу одредбе Уложенија о кривичном делу одвраћања од православне вере. У најкраћем, „Крмчија говори о одвођењу хришћана у ислам, а Уложеније – о насиљу и обмани с тим циљем”¹⁰⁶. Међутим, ови аутори превиђају чињеницу да језичка формулација радње извршења у 32. члана 39. гране 48. главе Крмчије - *Аще жидовинъ или агарянинъ дерзнетъ развратити* – указује на активну улогу починиоца који се осмелио (*дерзнетъ*) да преобрати (*развратити*) „од хришћанске вере хришћанина”, што најпре асоцира на радњу обмане из Уложенија¹⁰⁷.

Утицај византијског права видљив је и у другом делу чл. 24, у коме се регулише положај апостате. Наиме, у Уложенију је на исти начин уређено питање одговорности код апостасије из нужде (невољне апостасије), као и у византијској Еклоги. По чл. 6. XVII титуле Еклоге, византијски војници који би се, као заробљеници, „одrekli од наше непорочне хришћанске вере, по повратку у царство предају се Цркви”. Ова одредба, потпуно истоветна са византијским оригиналом, налази се и у руским редакцијама Крмчије, у оквиру словенске Еклоге (49. гл. Крмчије), као и у краткој редакцији Закона судни људем (46. гл. Крмчије)¹⁰⁸. Осим тога, руски законодавац из Византије преузео је не само садржину прописа о одвраћању из православне вере већ и технику рецепције. Спајајући две норме Прохирона у једну одредбу, писци Уложенија поступају на начин који већ применио Матија Властар у својој Синтаги, наводећи византијске прописе о кривичном делу одвраћања од православне вере¹⁰⁹.

Поред византијског права које је пружио нормативни образац за регулисање кривичног дела одвраћања од православне вере, на законодавце Уложенија су, по свему судећи, утицале и ондашње прилике у Русији. Отуда поједини писци закључују да су управо „конкретни догађаји били узрок томе што је пропис о преобраћивању дат у казуистичној форми”¹¹⁰.

Први аутор који се бавио кривичним правом Саборног уложенија, В. Линовски, сматрао је да је овај верски деликт, као антипрозелитска мера, уведен у Уложеније, због „делимичног одступања од православља новокрштених у Казању, који су наставили да живе са Татарима, и не само да нису извршавали хришћанске

---

105 М. Бенеманский, *Закон градский. Значение его в русском праве*, Москва 1917, 201-203.

106 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 391.

107 За реч *дерзнетъ* в. *Словарь русского языка XI-XVII вв.*, Выпуск 4 (Г – Д), Москва 1977, 227-228. Глаголом *развратити* стари писци означавали су – обртање, извртање, кварење, због чега он чини етимолошку основу савремених руских глагола *вертеть* и *воротить*, са значењем окретати, обртати, вртети. У семантици православне средњовековне књижевности, глагол *развратити* добијао је, поред етичког значења које је упућивало на развратан и искварен живот, и дубљи онтолошки смисао, означавајући небиће, као супротност животу „по Христу”, животу у Цркви. *Этимологический словарь*, www.slovari.yandex.ru/~книги/.../~P/; Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990, 302; *Большой толковый словарь русского языка*, С. Петербург 2004, 120, 150.

108 С. С. Бобчевъ, *Старобългарски правни паметници*, Часть 1, Софија, 1903, 96, 140; Е. Э. Липшиц, *Эклога, Византийский законодательный свод VIII века*, Москва 1965, 68, 173; К. Е. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin 1892, 338.

109 „Аще Јоудеинъ Христианина или оглашен’наго раба стежить и обрежетъ, или дрзнетъ ко развратити христианскии помысль главне да томимъ будетъ”. А. Соловјев, *Историја словенских права; Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998, 470.

110 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 391.

обавезе, већ нису чак ни крстили новорођенчад”. Линовски примећује да брига законодавца да заштити православне од преварне или принудне промене вере није само била усмерена ка новокрштеним припадницима неруских народа, већ и ка православним руским насељеницима који су живели са Татарима, Черемисима (Маријци) и Чувашима и који су, како сведоче извори, „пили и јели заједно” и „с њима ступали у брак”¹¹¹. Уосталом, из истих разлога је, 1622. године, био донет већ поменути Указ, којим се забрањивало некрштеним татарским земљопоседницима да на својим имањима насељавају православне холопе¹¹².

Иако су руски колонисти долазили у додир и са домородачким сибирским народима, од којих неке спомиње и Линовски, који су претежно били пагани, уз један број будиста, у Уложенију се, осим преласка у ислам, „не говори о преобраћавању у друге нехришћанске религије (будизам, јудејство), свакако због тога што се није очекивало да такви случајеви могу да настану у пракси”¹¹³. Највећа опасност за православне Русе, и после рушења Казањског и Астраханског ханства у другој половини XVI века, претила је од ратоборних и вероломних муслиманских народа из Поволожја, југозападних сибирских степа и северног Кавказа, као и од моћног кримског ханства, ослоњеног на Цариград. Јужноруске степе су, крајем XVI и почетком XVII века, представљале права ловишта на која су упадале бројне кримско-татарске пљачкашке хорде, „односећи са собом заробљенике – основни плен који су тражили, посебно дечаке и девојчице”. Осим тога, у периоду од тридесетих до седамдесетих година XVII века, букте устанци Калмика, Башкира и Татара у којима страдају насеља руских колониста, а стотине православних одводи се у ропство. Међу овим заробљеницима, који су продавани на турским пијацама робља, било је доста оних који су због насиља прелазили у ислам¹¹⁴. Поред ових општих узрока за исламизацију Руса, писци Уложенија, приликом санкционисања кривичног дела одвраћања од православне вере, свакако су имали у виду и неке појединачне случајеве исламизовања. Тако је, непосредно пре доношења Уложенија 1646. године, самозванац Тимошка Анкудинов, издајући се за сина цара Василија Шујског, током боравка у Цариграду „примио ислам и био обрезан”¹¹⁵.

И док инкриминисање насилне исламизације у Саборном уложенију од 1649. одговара ондашњим руским приликама, дотле ћутање законодавца, када је у питању насилни или преварни прелазак православних у римокатолицизам и протестантизам,

---

111 В. Линовский, *Исследование начал уголовного права, изложенных в Уложении царя Алексея Михайловича*, 11.

112 *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 341.

113 М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории русского права*, 343. О ширењу паганског сујеверја међу Русима од стране сибирских домородаца у Е. К. Елеонская, *Заговор и колдовство на Руси в XVII и XVIII столетиях*, www.feb-web.ru/feb/zagovory/critics/ele/ele-005-htm.

114 В. О. Ключевский, *Русская история*, 234-235; С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, 440-441.

115 М. Бенеманский, *Закон градский. Значение его в русском праве*, 202; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 391. Занимљиво је то да се поменути самозванац Тимошка Анкудинов, класични лик средњовековног варалице, и у српским земљама представљао као руски царевећ Јован Васиљевић Шујски. Према тврдњи Ђ. Слијепчевића, који га, додуше, спомиње под именом Тимотеј Тимошка Акундинов, а чије се писање ослања на истраживање Душана П. Берића, овај самозванац био је умешан у пропагандистичке активности унијате са Украјине Павла Демског и паштровићког калуђера Јосифа Бечића, а у вези са слањем посланица папи са наводно одржаних сабора српске Цркве у манастиру Морачи, 1648. и 1654. године. Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. I, Диселдорф 1978, 420-421.

не одговара ни тадашњој руској стварности, ни законодавној пракси. Имајући у виду да је због односа са Пољском и Литвом „прелазак у латинство у условима XVII века неизбежно стицао политички карактер”, неспомињање у чл. 24. XXII главе Уложенија одвраћања у римокатолицизам и протестантизам може се објаснити, како примећује проф. Владимирски Буданов, искључиво као „намерно”, из разлога који су остали познати само творцима московске кодификације од 1649. године¹¹⁶.

Верске слободе иновераца ће се до краја московског периода кретати између антипрозелитских правних мера руске државе, кодификованих у Саборном уложенију, а ослоњених на традиционално неповерење руског православног народа у добре намере представника других вероисповести, с једне стране, и одсуство било какве агресивне прозелитске политике према иноверцима на страни руске цркве, с друге стране. До почетка владавине Петра Великог, повећаваће се како број иновераца у Московском царству, тако и њихове верске слободе. То неће утицати ни на смањење спољнополитичког притиска на руску државу, нити на смањење прозелитистичких активности, посебно римске курије.

Период неформалног уређења верских слобода иновераца, који карактерише целу епоху Московског царства, окончао се 1702. године доношењем, од стране Петра Великог, Манифеста о слободи богослужења за све хришћанске вероисповести.

Литература

Акти Земских соборов – Соборное Уложение 1649 года, Российское законодательство X-XX веков, В девяти томах, т. 3, Под общей редакцией О. И. Чистякова, Москва, 1985

М. Архангельский, *О Соборном Уложении царя Алексея Михайловича 1649 (17156) г. в отношении к православной русской церкви*, Христианские чтения, 7-8, 1881

И. Д. Беляев, *История русского законодательства*, Санкт Петербург 1999

М. Бенеманский, *Закон градский. Значение его в русском праве*, Москва 1917

С. С. Бобчевъ, *Старобългарски правни паметници*, Часть 1, София 1903

Большой толковый словарь русского языка, С. Петербург 2004

М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории рускаго права*, изд. 7, Спб. – Киев 1915

А. Чебышев Димитриев, *О преступном действии по русскому допетровскому праву*, Казнь 1862

М. Дьяконов, *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*, Москва-Ленинград 1926

Е. К. Елеонская, *Заговор и колдовство на Руси в XVII и XVIII столетиях*, www.feb-web.ru/feb/zagovory/critics/ele/ele-005-htm

В. В. Есипов, *Грех и преступление, святотатство и кража*, С. Петербург 1894

Этимологический словарь, www.slovari.yandex.ru/~книги/.../~P;

М. В. Зизикин, *Патрјарх Никон: његове државне и канонске идеје*, књ. II, Краљево 2007

Н. Калачов, *О значении Кормчей в системе древняго рускаго права*, Москва 1850

---

¹¹⁶ М. Ф. Владимирский – Буданов, *Обзор истории рускаго права*, 343; *Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, 391.

- В. О. Ключевский, *Русская история*, Москва 2010
- Н. Кулбахтин, *Жалованные грамоты Ивана Грозного башкирам*, <http://vatandash.ru/indeh.php?article=1505>
- С. Левицки, *Огледи о руској философији*, Београд 2004
- К. Е. Zachariä von Lingenthal, *Geschichte des griechisch-römischen Rechts*, Berlin
- В. Линовский, *Исследование начал уголовного права, изложенных в Уложении царя Алексея Михайловича*, Одеса 1847
- Е. Э. Липшиц, *Эклога, Византийский законодательный свод VIII века*, Москва 1965
- А. Г. Маньков, *Уложение 1649 года – кодекс феодального права России*, Л. 1980
- Н. Милаш, *Црквено казнено право*, Београд–Шибеник 2004
- А. С. Мулюкин, *Приезд иностранцев в Московское государство. Из истории русского права XVI и XVII веков*, С. Петербург 1909
- А. С. Павлов, *Отношение Церкви к не принадлежащим ей христианским обществам*, Богословский вестник, Т. 1, № 4, Москва 1902
- А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, Казань 1904
- Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, књ. I, Диселдорф 1978
- Словарь русского языка XI-XVII вв*, Выпуск 1 (А-Б), Москва 1975
- Словарь русского языка XI-XVII вв*, Выпуск 4 (Г – Д), Москва 1977
- Словарь русского языка XI-XVII вв*, Выпуск 11 (НЕ-НЯТЫЙ), Москва 1986
- Соборное Уложение 1649 года, Текст, Коментарии*, Законодательные памятники русского централизованного государства XV-XVII веков, Л. И. Ивиной и др., Ленинград 1987
- А. Соловјев, *Историја словенских права; Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Београд 1998
- С. М. Соловьев, *История России с древнейших времен*, Москва 2009
- Статут великага княства літоўскага 1588, Тэксты, Даведнік, Каментарыі*, Мінск 1989
- Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996
- Н. И. Тиктин, *Византийское право как источник Уложения 1648 года и новоуказных статей*, Одесса 1898
- Л. Тихомиров, *Монархическая государственность*, Част II, Русская государственность, Москва 1905
- М. Н. Тихомиров, *Иностранцы в Москве*, Труды по истории Москвы, Москва 2003
- М. Н. Тихомиров, *Московский край*, Труды по истории Москвы, Москва 2003
- М. Н. Тихомиров, *Москва – столица государства*, Труды по истории Москвы, Москва 2003
- М. Н. Тихомиров, *Средневековая Москва в XIV-XV веках*, Труды по истории Москвы, Москва 2003
- М. Н. Тихомирова, *Приказное делопроизводство в XVII веке*, Труды по истории Москвы, Москва 2003
- В. А. Томсинов, *Соборное Уложение 1649 года, Законодательство царя Алексея Михайловича*, Москва 2011
- Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990

- А. Н. Филиппов, *Учебник истории русского права*, Юрьев 1907
Г. Федотов, *Святители старе Русије*, Београд 2005
Г. Флоровски, *Путеви руског богословља*, Нови Сад 2008
З. Чворовић, *Од чега страхују русофоби и србофоби*,
<http://srb.fondsk.ru/news/2011/04/05/od-chega-strahu-rusofobi-i-srbofobi.html>.

Зоран Чворович

**СВОБОДЫ ВЕРОИСПОВЕДАНИЯ И ГОСУДАРСТВЕННЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ
ПРОТИВ ПРОЗЕЛИТИЗМА В МОСКОВСКОМ ГОСУДАРСТВЕ
(В 16 И 17 ВЕКАХ)**

Территориальное и экономическое возвышение Московского государства во второй половине XVI века значительно изменило – по сравнению с некогда компактным и гомогенным Великим Княжеством Московским – религиозную картину государства. Падение татарских ханств – Казанского, Астраханского и Сибирского – открыло евразийские ворота и стало предпосылкой для создания новой империи, воздвиг русскую державу в ранг православного Царства. При этом на повестку дня встал вопрос отношения к многочисленным племенам, исповадовавшим ислам или языческое многобожие. С другой стороны, недостаточное количество технических кадров и потребности торговли вынудили московские власти открыть границы для привлечения специалистов различных профессий и купцов с римокатолического и протестантского запада Европы.

Основные принципы решения отношения Московского государства к означенным группам иноверцев изложил первый русский царь Иоанн IV Васильевич Грозный в разговоре с иезуитом Антониом Поссевино: „Римлянам, Венецианам и Цесаревой области торговым людям в Московское государство приезжать и торговать повольно и попам с ними их веры ездить воля безо всякаго возбранения, только им учения своего русским людям не плодить и костелов им в государстве Московском не ставить; каждый в своей вере да пребывает, и грамотой утверждать то не для чего: в Московском государстве много разных вер, и мы ни у кого воли не отнимаем, живут, кто как хочет” (А. Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, Казань, 1904, 107).

До края московского периода, который знаменуется началом властвования Петра Великого, русская держава будет на практике более-менее последовательно придерживаться принципа, провозглашенного Иоанном Грозным.

Согласно конфессиональному характеру государства, царская власть, в первую очередь различными правовыми мерами, прежде всего, указами, а потом и нормами известной кодификации Соборного Уложения от 1649 года, защищало господствующую православную веру от всякого облика прозелитизма. Тем одновременно был определен объем религиозных свобод, которыми пользовались представители отдельных вер.

В вопросе свободы вероисповедания Московское государство делал существенное различие между своими иноверными подданными и иностранцами – католиками и протестантами.

Местные иноверцы, в первую очередь мусульмане, пользовались полной свободой вероисповедания, гарантированную грамотами, которые издавали русские цари при приеме в российское подданство. Когда же речь заходит об иностранцах из европейских римокатолических и протестантских держав, московское правительство различало отношение к купцам и к наемникам, добровольно служащих на различных службах у государя, а также по-разному относились к протестантам и к римокатоликам. Свобода вероисповедания купцов была ограничена чертой частных домовладений. Иностранцы – протестанты, которые имели статус служилых людей по прибору, в рамках территориальных объединений (т. н. иноземные слободы), в которых – начиная с тридцатых годов XVII века они проживали, имелась свобода

отправления богослужений. Римокатолики – в отличие от протестантов – вне зависимости от профессионального статуса – до самого конца московского периода такой свободы не имели, и религиозные требы могли отправлять исключительно в своих домах. Причину сугубой подозрительности московских властей по отношению к римокатоликам следует искать в факте многочисленных попыток папской курии осуществить прозелитскую активность по отношению к православным россиянам.

Ключевые слова: Московское государство, свободы вероисповедания, римокатолики, протестанты, мусльмане, антипрозелитские меры, преступления против веры, указы, Соборное Уложение 1649 года.